Ovidiu BARON

Complexul Național Muzeal ASTRA
ASTRA National Museum Complex

Întâmplările zilei. Aspecte ale corespondenței lui Liviu Rebreanu

The Events of the Day.
Aspects of Liviu Rebreanu's Correspondence

Sign of a strong artistic awareness, this aspect of Rebreanu's life reveals an author who has taken seriously his career as a writer. The fact that the letters are part of the literary laboratory is paradoxically proved even by the deleted rows of the letters. Rebreanu not only wanted to convey feelings or attitudes, but to meet certain formal rules. In addition, many letters are designed to transcribe a journal of feelings, a double pass, inside and outside. As Rebreanu himself mentioned, some letters are the result of the need to tell and sometimes the internal monologue replaces the dialogue with the beloved. Partly confession, partly simple notation of adventures, his letters are often intermediate documents that help him go through the necessary steps in writing (or planning) his works.

Keywords: Liviu Rebreanu, jurnal, corespondență, univers ficțional, laborator literar

Institution's address: Piața Mică, nr. 11, Sibiu, România,
tel. +40-269-218.195, fax: + 40-269-218.060, *email: office@muzeul astra.ro*

Personal e-mail: *ovidiubaron@unspe.com*

Niculae Gheran observă, în mai multe rânduri, importanța pe care o dă Rebreanu notațiilor autobiografice, pe care le topește, ulterior, în textele literare propriu-zise. Fie că este vorba despre numeroasele pagini de jurnal, fie de scrisori, fie de simple notații pe caiete sau foițe de tot felul, Rebreanu realizează o importantă muncă de laborator pe care nu vrea sau nu reușește să o separe de activitatea scriitoricească. Semn al unei conștiințe artistice puternice, acest aspect al vieții rebreniene ne dezvăluie un autor care și-a luat în serios cariera de scriitor. „Mii de însemnări cu caracter jurnalier compun o amplă autobiografie, de la însemnările din temnița austro-ungară (...) până la evidența paginilor și rândurilor scrise. Nu arareori alături de datări se consemnează, telegrafic, și stările interioare, încercate în timpul nopților de trudă (*meditație; nici o dispoziție; prost, somn, lipsă de inspirație; infect, nici o dispoziție; prost mereu; infernal de prost* ș.a.m.d.). O rară pedanterie îl determină să noteze zilele și orele când s-a așezat la masa de scris, să țină socoteala producției și productivității (număr de pagini și rânduri, raportate la ore și minute consumate). Nu este exclus ca noianul însemnărilor *de agendă* să fi avut totuși o destinație, urmând să fie *topit* într-un jurnal literar."[1] Niculae Gheran, cel care s-a îngrijit cu pasiune de tipărirea seriei integrale de *Opere*, tinde chiar să pună semnul egalității între corespondență și jurnal: „Multe la număr, epistolele se vor constitui într-un adevărat jurnal pe care nimeni, niciodată nu-l va putea ignora câtă vreme își va propune să scrie o carte *adevărată* despre Liviu Rebreanu."[2] Faptul că scrisorile fac parte din munca de laborator literar o demonstrează poate, paradoxal, chiar și rândurile șterse din scrisori. Rebreanu nu voia doar să transmită sentimente sau atitudini, ci să respecte anumite rigori formale. În plus, numeroase scrisori au menirea de a transcrie un jurnal al trăirilor, un dublu parcurs, interior și exterior. După cum menționează Rebreanu însuși, unele scrisori sunt realizate din necesitatea de a povesti, iar alteori, monologul interior înlocuiește dialogul cu persoane iubită: „Deoarece sunt în biuroul meu acasă și deoarece mă gândesc la tine, hai să vorbim, deși prevăd că voi ajunge acasă acolo mai curând ca scrisoarea – căci tot cu tine mi-e mai drag să vorbesc decât cu oricine alt pe lume.

Să-ți povestesc toate peripețiile de când am intrat în București până acum, ora 5,7 fix."[3]

Rigoarea cu care ține să își noteze orele în documentele de laborator literar este, iată, prezentă și

Liviu Rebreanu. Fotografie din arhiva personală Niculae Gheran

sursa: http://www.jurnalul.ro

în corespondența intimă. *Peripețiile* sunt atât activități zilnice, cât și întâlniri cu persoane din lumea literară, în vederea stabilirii detaliilor unor colaborări sau ale unor plăți. Între viața literară și cea personală nu este, așadar, stabilită o limită strictă. Începută la perfectul compus, narațiunea peripețiilor trece imediat într-un alt registru, prin folosirea timpului prezent. Menite să păstreze dialogul cu Fanny, să transmită detaliile unei prezențe autentice, vii, scrisorile sunt, de multe ori, rodul unor singurătăți povestite.

Referindu-se la corespondența intimă a lui Liviu Rebreanu, același Niculae Gheran face o distincție între "lirismul" atitudinii sale (lirism înțeles mai mult ca sentimentalism) și "obiectivitatea" scriitorului, încercând să marcheze importanța parcurgerii corespondenței pentru o mai bună înțelegere a adevărului, fără a menționa dacă trebuie să avem în vedere adevărul vieții sau pe cel al operei (uneori istoricul literar se referă mai degrabă la adevărul unui studiu despre Rebreanu). Adevărul este căutat, într-adevăr, de scriitor, în faptele fiecărei zile, ca o chintesență a experiențelor trăite. Rând pe rând, *peripețiile* realității se înscriu într-un parcurs narativ, în care singurul adevăr valabil rămâne acela al ficțiunii. Fără să vadă neapărat corespondența ca un gen literar, Rebreanu investește serios în fiecare scrisoare pe care o redactează. Făcând deseori referiri la progresele câte unui roman, la numărul de pagini scrise, la starea de spirit care îl ajută sau dimpotrivă, îl împiedică să înainteze, Rebreanu învață, din nuvele și romane, să redacteze scrisori lungi, iar din scrisori, să selecteze valorile fragmentare ale experienței cotidiene, pe care să le preia, mai târziu, în nuvele și romane. Fiind, ca orice scriitor, personajul principal al cărților sale, Rebreanu ia din realitatea imediată ceea ce nu poate găsi în orele lungi de meditație sau în *peripețiile* descoperite în cărțile altora.

Uneori destăinuiri, alteori simple notații ale unor *peripetii*, scrisorile lui Rebreanu sunt adeseori documente intermediare, care îl ajută să parcurgă etape necesare în scrierea (sau în plănuirea) unor opere. Lucrând cu variante, scriitorul nu se poate abține să nu folosească și corespondența în vederea continuării unui proces de aprofundare a materialului pe care-l elaborează. Pseudo-literatură, scrisorile lui Rebreanu sunt, în primul rând, un pseudo-jurnal. Dacă în textele mari are nevoie de variante lungi, corespondența este un loc de încercare, un fragmentarium din care autorul poate culege oricând frânturile necesare. Ca orice prozator care crede în forța frazelor sale, Rebreanu

înțelege că fiecare text pe care îl așază pe hârtie trebuie să-l reprezinte, într-un fel sau altul.

Sentimentalismul lui Rebreanu este marcat îndeosebi prin formulele cu care se adresează soției și fetiței, folosind adeseori diminutive sau adjective care transmit ideea de afecțiune. În corespondența cu Puia din primii ani de școală ai acesteia, scriitorul adoptă o atitudine jucăușă, răspunzând pe măsură strădaniilor fiicei, care ține cu tot dinadinsul să-i scrie părintelui său, deși nu stăpânește încă bine scrisul. Într-o misivă semnată "puia ta" și adresată "domnului Liviul rebreanu", fetița scrie: "Tu îmi lucești ca o buijuterie dute eu am să fiu cuminte și am să învăț foarte bine să nu îți pară rău de bani cheltuiți pe mine."[4] Rebreanu este conștient de importanța păstrării scrisorilor, lucru pe care-l exprimă și într-un răspuns adresat fiicei sale: "Vezi ce bine-i când înveți carte?... Să știi că păstrez cu drag scrisul tău și ilustratele le-am pus bine, să le vezi și tu când vei fi mare, să vezi ce fetiță cuminte și deșteaptă ai fost."[5] În unele scrisori adresate Puiei, Rebreanu îmbină sfaturile sau declarațiile de dragoste cu pasaje glumețe: "Mulțumesc de scrisorele. Una era pe hârtie de closet. Dar ce-are a face, dacă erau pe dânsa atâtea bilioane de sărutări, tot dulce era. (...) Am auzit că ai acum niște ghete de prințesă. Bravo! Te felicit! Burta o bagi în draci, sau ai început iar cu ciorbe de fasole? Vezi, nu te lăsa."[6] În altă scrisoare în care se îngrijește de aceeași problemă, Rebreanu întreabă: "Cum mai mănânci? Te umpli bine, ori așa și așa?"[7]

Corespondența este, pentru Rebreanu, și o modalitate de a evita lumea, de a trăi retras, așa cum se întâmplă în perioada în care este nevoit să se refugieze la Iași: "Aici duc o viață de sihastru. Nu vorbesc cu absolut nimeni. Ies dimineața și pe la 6 d.a. Pentru ziare și ca să schimb o vorbă cu cine se nemerește. Încolo, toată ziua sunt acasă. Scriu sau meditez. Mai lucrez la niște nuvele pentru volumul *Catastrofa*. Apoi și pentru jurnal câte ceva."[8] Împărțindu-și timpul cu rigurozitate, Rebreanu încearcă să țină pasul cu angajamentele pe care le are pe toate planurile, păstrând însă, în centrul atenției, activitatea scriitoricească, care, adeseori, îl obligă la izolare. O mare parte din activitățile extra-scriitoricești sunt preluate de Fanny, care îl susține din toate puterile (romancierul considera, de altfel, că prezența unei soții care să se dedice în totalitate carierei soțului este esențială pentru un scriitor).

Despărțirile temporare ale soților îi obligă să continue corespondența, susținând, în același timp, o continuitate la nivelul scrisului, de pe o zi pe alta. "Urmez unde am lăsat-o ieri"[9], scrie Rebreanu în 6 octombrie 1918. Rândurile sau cuvintele șterse demonstrează, pe lângă grija pentru formă, și un fel de auto-cenzură, cum se întâmplă, de exemplu, într-o scrisoare în care se abține să nu înjure: "Mai mult m-a înjurat Berger. Auzi scârba! Drept spun că trebuie să fac sforțări să nu-i scriu măcar două înjurături. Dar aștept să văd ce-ai făcut definitiv."[10] Numai că, după cum notează editorul, imediat după "scârba" au fost șterse două cuvinte, foarte probabil parte din înjurăturile de la care se abținuse.

În scrisori găsim numeroase pasaje care dezvăluie modul de lucru al scriitorului, care medita serios asupra experiențelor selectate și asupra personajelor prin intermediul cărora își propunea să le transmită, după care punea pe hârtie planuri, schițând părțile sau capitolele unor cărți. Lucrul la textele literare propriu-zise alterna cu împlinirea obligațiilor gazetărești sau cu notațiile fragmentare în jurnal, în scrisori sau pe tot felul de caiete sau hârtii pe care le avea la îndemână. Trecerea vremii, atent înregistrată, se măsoară atât în faptele mărunte, ale cotidianului, cât mai ales în progresele literare. Scrisul nu înseamnă doar activitatea cea mai importantă a romancierului, ci este însăși condiția fericirii sale: "Ți-am spus ieri cum îmi trec vremea. De la acel program nu mă abat. Sunt fericit că pot scrie. Nu scriu mult, fiindcă ceea ce scriu vreau să fie definitiv. *Șarpele* e pornit pe calea cea bună. Capitolul întâi e aproape gata. Și greutatea e începutul. Vrei să știi titlurile capitolelor? Iată-le: *Goliciunea, Primejdia fericirii, Patima, Îmbrățișarea, Prăpastia, Amurgul și zorile, Chinurile, Roata norocului, Prăbușirea, Iadul iubirii, Revolverul, Bomba, Ochii verzi.* Acuma cu *Goliciunea* mă frământ."[11] Conștient că un plan bun va duce cu certitudine către o carte reușită, romancierul stabilește dinainte chiar și titlurile capitolelor, pe care i le enumeră soției cu maximă siguranță (deși în momentul respectiv lucra abia la primul capitol). În comparație cu această siguranță a transcrierii etapelor activității literare, în rândurile ce urmează, în care vorbește despre o vizită la familia Sorbul și enumeră mâncărurile și băuturile servite la masă, are nu mai puțin de trei ștersături.

Unele zile sunt rezumate foarte simplu: "Mănânc și scriu, știi tu obiceiul meu."[12] Singurătatea, deși îl macină despărțirile de soție, este benefică pentru scris: "Iar o noapte bună, rodnică. Am scris mai mult decât îmi fixasem porția."[13], menționează într-o scrisoare din perioada în care lucra la romanul *Ion*. Văzându-le ca pe o conversație cu soția, scrisorile sunt însă și un jurnal de creație: "Azi-noapte iar am scris bine. Mai am trei seri și gata-s cu *Ion*, afară doar dacă nu m-o apuca iar vreo lene."[14] Într-o scrisoare din 1924, Rebreanu notează: "Am scris miercuri noaptea perfect, iar azi-noapte asemenea. În total, 23 de pagini de-ale mele. Am terminat capitolul inițial. Într-un ceas bun! Cred că iese bine..."[15] Sau: "În sfârșit mi-a dat Dumnezeu iar o noapte bună și rodnică: Am scris frumos și destul."[16] Uneori legăturile dintre viața de zi cu zi și progresele scriitoricești au conotații neașteptate: "Noaptea aceasta a fost chiar răcoare, încât n-am mai stat în costumul lui Adam, ca de obicei (de vreme ce scriu la *Adam*, e fatal să-i port și... costumul) (...)."[17] sau "... *Crăișorul* și mereu

Crăişorul. Merge bine, dar cu sforţarea necesară. Sunt acuma perfect antrenat şi, vă spun drept, îmi pare rău de orice moment pierdut."[18] Bucuros când îşi găseşte ritmul dorit, scriitorul are însă şi sincope:

"Mult iubitele mele suflete,

Am avut o noapte sterilă."[19]

Formula de adresare către fiinţele iubite este foarte potrivită cu starea de spirit transmisă cu acest prilej, în care totuşi nu se lasă cu totul pradă îngrijorării, fiind conştient – chiar cu exagerare - că va reuşi, până la urmă, s-o scoată la capăt: "Încet-încet însă merge şi sper că va ieşi ce n-a mai fost în nicio literatură."[20]

De partea cealaltă, soţia înţelege că propria viaţă se împleteşte cu existenţa personajelor rebreniene: "Nicio emoţie din viaţa mea nu poate egala vijelia de sentimente care m-a încercat la primirea vestei terminării lui *Ion*.

Zile şi nopţi, luni şi ani, mi-ai împletit iubirea în sufletul tău, alături de acest *Ion*.

Aş vrea să-ţi sărut mâna, care ani întregi, fără preget, în mijlocul bucuriilor şi a grijilor, a aşternut pe hârtie, la comanda geniului tău, slovă lângă slovă, ca să-mi dăruieşti mie neasemuitul tău *Ion*.

Sunt mândră!"[21]

Dacă e mândră pentru dedicaţia pe care i-o face la începutul romanului *Ion*, Fanny Rebreanu se regăseşte şi în *Adam şi Eva*: "*Adam şi Eva,* îmi povesteai tu cândva, este romanul unor oameni care se regăsesc în şapte vieţi.

E reîncarnarea.

Ascultam şi te priveam. *Adam şi Eva* – continua glasul tău cald – este opera mea care va purta cel mai mult din ceea ce mi-ai dat tu mai de preţ, draga mea. (...)

Atunci – de-ţi mai aduci aminte – am îngenunchеat şi, nesocotind chiar pe Dumnezeul nostru, m-am închinat "Ţie" cu toată recunoştinţa mea.

Acum îmi voi aduna toată puterea să trec aievea în fiinţa Evei, să trăiesc prin ea cele şapte vieţi făurite de tine, ca astfel să rămân de-a pururi în inima ta. Doresc, Liviu meu scump, ca munca începută să-ţi fie învăluită în acea aleasă inspiraţie, ce numai marilor creatori le este hărăzită."[22]

Dincolo de iubirea şi de respectul pe care le avea pentru soţul său, nu putem să nu remarcăm, în aceste rânduri, un anumit gust al gestului teatral, pe care actriţa îl face cu dezinvoltură, dând astfel o şi mai mare consistenţă *conversaţiei* scrise cu soţul său, în care ea este, deopotrivă, soţie, mamă, sursă de inspiraţie sau un personaj cu trăsături imprecise, amestecate printre celelalte personaje rebreniene. Trăind la o intensitate maximă fiecare carte nouă a soţului său, Fanny vede în el pe cel mai mare romancier al lumii, căreia ea are onoarea de a-i susţine *norocul*: "Talentul tuturor romancierilor creaţi de bunul Dumnezeu a fost transmis unui singur romancier, unuia singur, da, Maestrului meu, Soţului meu."[23]

Adevărată probă a idolatrizării soţului său, scrisoarea citată anterior continuă cu laude, complimente şi exclamaţii, culminând cu "Tu eşti Dumnezeul meu!". Declaraţiile soţiei îşi găsesc o completare, într-o tonalitate diferită, în cele ale fiicei, care-i trimite sărutări sau "pupăciuni" măsurabile în milioane, în "biliarde" etc. (la fel se întâmplă cu cele primite de la tată, care, la rândul său, le măsoară în "cincilioane", în "vagoane" etc.): "Te pup de biliarde de ori, aşa cum ştiu eu, tăticule, romancierule, formidabile şi neîntrecutule scriitor!"[24]

Uneori, o umbră de îngrijorare apare la gândul că regăsirea familiei îi va afecta ritmul scrisului: "Fireşte, nu voi sfârşi romanul până veţi veni voi. Nu-i nimic. Voi continua şi cu voi, şi de-acuma sper că va merge. Numai începutul e greu, până ce intru în atmosferă."[25]

În perioada în care fiica sa se află în străinătate, Rebreanu are o corespondenţă asiduă cu ea, sfaturile educative pe care le dăduse fetiţei transformându-se, treptat, în reacţii la experienţele asimilate de aceasta, alternate cu relatarea propriilor sale activităţi. Numeroase scrisori sunt povestiri ale unor călătorii în ţară sau în străinătate, cu aceeaşi atenţie acordată împărţirii timpului. *Conversaţia* continuă cu soţia este, de asemenea, întreţinută în deplasările pe care le face în interesele Teatrului. *Conversaţia* menţine atât de pregnant prezenţa soţiei, încât întreruperea relatării unor întâmplări echivalează cu părăsirea momentană a acesteia: "Te-am lăsat, Fănişor drag, la Oslo, în ziua de miercuri, după ce se sfârşiseră festivităţile (...)."[26]Ieşirea din realitatea întâmplării imediate echivalează, în astfel de momente, cu ieşirea din realitatea iubirii.

Numeroase notaţii din corespondenţă au un stil de jurnal, compararea unor pasaje din perioade identice fiind cât se poate de revelatoare, în acest sens, deşi, în unele situaţii, informaţiile despre aceeaşi zi diferă. În *Jurnal*, la data de 22 martie 1928, fiind într-o călătorie în Norvegia, îşi începe notaţiile cu ora trezirii, continuând cu transcrierea unor experienţe de peste zi, mai mult sau mai puţin importante: "Mă scol la ora 8. Cafea în tren. Altă conversaţie cu polonezul."[27] O scrisoare din 25 martie, adresată soţiei, conţine pasaje asemănătoare cu cele din *Jurnal*, în să cu detalii diferite: "*Joi, 22 martie.* - M-am sculat la 6 dim. ca să văd împrejurimile extraordinare. Eram tocmai la faimoasa staţie Finsc, la poalele ghеţarului Hardanger. Ce să-ţi mai spun ce frumoasă e linia aceasta ferată, cu peste o sută de tuneluri şi tot atâtea viaducte, cu nişte vederi ca în basme."[28] Dincolo de neconcordanţa unor amănunte, observăm că relatările cuprinse în unele scrisori din această perioadă sunt ceva mai dezvoltate, completând informaţia din *Jurnal*. Elementele importante – cum este vizita consulului român – sunt

reţinute în ambele locuri. Impreciziile se regăsesc şi în relatările legate de ziua următoare. Astfel, în *Jurnal* primeşte vizita consulului român "pe la ora 11", în scrisoarea menţionată mai sus vizita se petrecea "pe la 10". Mai departe, în 24 martie, după *Jurnal* se trezeşte la ora 8, iar după corespondenţă, la ora 9. Scrisoarea fiind datată 25 martie 1928, este posibil ca notaţiile referitoare la experienţele zilelor precedente să fi fost făcute din memorie.

Compararea paginilor de jurnal cu corespondenţa ne creează, în anumite situaţii, o imagine mai clară asupra stării de spirit a scriitorului şi asupra lucrurilor care îl preocupă. Corespondenţele primite sunt, de altfel, amintite adeseori în *Jurnal*. În 15 noiembrie 1928, zvonul numirii sale într-o funcţie importantă este notat, cu diverse detalii, atât în jurnal, cât şi într-o scrisoare adresată soţiei şi fiicei. La fel se întâmplă şi cu întâlnirile pe care le are cu oameni din lumea literară sau din afara acesteia. Întâlnirile cu Eugen Lovinescu, de exemplu, amintite doar în corespondenţă, sunt dezvoltate în unele pagini de jurnal: "credinţele lui critice sunt mult mai şubrede şi mereu supuse unor revizuiri pe măsură ce cineva izbuteşte să-l ciocănească mai persistent. E de prisos să notez că se crede imperatorul criticei române actuale şi că vorbeşte cu milă aproape de toţi ceilalţi confraţi ai săi. Îşi închipuie că un cuvânt al lui poate să consacre sau să dărâme imediat"[29] scrie Rebreanu despre criticul care semnalase elogios apariţia romanului *Ion*.

Scrisorile şi jurnalul par să materializeze, adeseori, aceleaşi intenţii de susţinere a fluxului creator şi de înregistrare a celor mai importante date existenţiale. Mai presus de orice, ele înregistrează timpul, acea înlănţuire de zile şi de nopţi pe care scriitorul ştie că trebuie să le consume cu toată responsabilitatea de care este capabil. Sunt zilele şi nopţile creşterii sale ca om şi ca scriitor deopotrivă. Rebreanu simte în permanenţă nevoia de a-şi povesti viaţa pe măsură ce o trăieşte, ca un prim şi esenţial filtru înainte de trecerea pe un alt plan, cel al creaţiei literare plănuite şi urmărite cu grijă, pas cu pas, până la finalizare: "Draga mea Fănişor, s-a mai încheiat o zi şi, oricât ar fi de târziu, trebuie să-ţi povestesc întâmplările."

Note:

1. Gheran, Niculae, *Cuvânt înainte* în: Liviu Rebreanu, Caiete, Editura Dacia, Cluj-Napoca, 1974, p. 7.
2. idem.
3. Liviu Rebreanu, *La lumina lămpii*, Editura Minerva, Bucureşti, 1981, p. 4 (scrisoare către Fanny Rebreanu).
4. *idem*, p. 8 (scrisoare a fiicei, Puia, către Liviu Rebreanu).
5. *ibidem*, p. 9 (scrisoare către Puia Rebreanu).
6. *ibidem*, p. 22 (scrisoare către Puia Rebreanu).
7. *ibidem*, p. 28 (scrisoare către Puia Rebreanu).
8. *ibidem*, p. 23 (scrisoare către Fanny Rebreanu).
9. *ibidem*, p. 26 (scrisoare către Fanny Rebreanu).
10. *ibidem*, p. 24 (scrisoare către Fanny Rebreanu).
11. *ibidem*, p. 27 (scrisoare către Fanny Rebreanu).
12. *ibidem*, p. 37 (scrisoare către Fanny Rebreanu).
13. *ibidem*, p. 46 (scrisoare către Fanny Rebreanu).
14. *ibidem*, p. 51 (scrisoare către Fanny Rebreanu).
15. ibidem, p. 68 (scrisoare către Fanny şi Puia Rebreanu).
16. *ibidem*, p. 70 (scrisoare către Fanny Rebreanu).
17. *ibidem*, p. 70 (scrisoare către Fanny şi Puia Rebreanu).
18. *ibidem*, p. 220 (scrisoare către Fanny şi Puia Rebreanu).
19. *ibidem*, p. 73 (scrisoare către Fanny şi Puia Rebreanu).
20. *ibidem*, p. 73 (scrisoare către Fanny şi Puia Rebreanu).
21. *ibidem*, p. 52 (scrisoare trimisă de Fanny Rebreanu).
22. *ibidem*, p. 79 (scrisoare trimisă de Fanny şi Rebreanu).
23. *ibidem*, p. 252 (scrisoare trimisă de Fanny Rebreanu).
24. *ibidem*, p. 59 (scrisoare trimisă de Puia Rebreanu).
25. *ibidem*, p. 77 (scrisoare către Fanny şi Puia Rebreanu).
26. *ibidem*, p. 149 (scrisoare către Fanny Rebreanu).
27. Liviu Rebreanu, *Jurnal* I, Editura Minerva, Bucureşti, 1984, p. 39.
28. Liviu Rebreanu, *La lumina lămpii*, Editura Minerva, Bucureşti, 1981, p. 149 (scrisoare către Fanny Rebreanu).
29. Liviu Rebreanu, *Jurnal* I, Editura Minerva, Bucureşti, 1984, p. 17-18.

Bibliografie:

Rebreanu Liviu. *La lumina lămpii*, Editura Minerva, Bucureşti, 1981.

Rebreanu Liviu. *Jurnal* I-II, Editura Minerva, Bucureşti, 1984.

Rebreanu Liviu. *Caiete*, Editura Dacia, Cluj-Napoca, 1974.

Rebreanu Liviu. *Opere*, vol. 21, Editura Minerva, Bucureşti, 2002.

Rebreanu Liviu. *Opere*, vol. 22, Editura Minerva, Bucureşti, 2003.